

De huttenlieden in de mark van Barchem

Bert Scova Righini

De Graafschap, de streek met – laat ik maar wat overdrijven – idyllisch in het groen verscholen dorpjes en buurtschappen. Welke Achterhoeker, welke Lochemer, koestert dit lieflijke beeld niet? Mag dat met de hedendaagse aantasting van het landschap al een wat romantische voorstelling van zaken zijn, een aantal eeuwen geleden was dat zeker het geval.

De Achterhoek bestond toen voor ruim de helft uit zogenaamde woeste gronden, een erg toepasselijke benaming voor de uitgestrekte heidevelden, moerassige venen en drassige ‘broeklanden’ (gronden en weiden bij rivieren en beken) die het landschap toen een volstrekt ander aanzien gaven dan nu. Om met degene die gepromoveerd is op de ruimtelijke ordening in Nederland in de periode 1795-1849 te spreken: ‘De woeste gronden vormden een schier eindeloos kaal landschap, een wijde lege ruimte, stug, onvriendelijk, soms vijandig en ongenaakbaar, in het beste geval onverschillig ten opzichte van de mens die ze wilde betreden [. . .] woest en leeg, zoals ooit de nog onvoltooide aarde tijdens de eerste dagen van de Schepping’. Niettemin vervulde dit weinig uitnodigende gebied een onmisbare functie in het toenmalige landbouwsysteem. Broeklanden waren belangrijk vanwege onvoldoende goede weide bij de boerderijen zelf. Heideplaggen, gemengd met de mest van het vee, werden gebruikt als bemesting voor de verbouw van voornamelijk rogge, tot ver in de negentiende eeuw verreweg het belangrijkste gewas in deze gebieden.

Marken

Eigenaren waren, althans in overwegende mate want ook particuliere erven bezaten plukjes woeste grond, de in vele Achterhoekse dorpen en buurtschappen bestaande marken. Het instituut mark ontstond vooral vanaf de vijftiende eeuw, toen zich steeds vaker katers gingen vestigen op de onvruchtbare woeste gronden, die in gebruik waren bij adel en geestelijkheid, of liever bij de pachters van hun boerderijen, en de kleine groep zelfstandige boeren, vrijwel allemaal grote erven. De mark was kortweg een vereniging van (groot)grondbezitters bedoeld om ongewenste gasten buiten de deur te houden. Binnen de marken werd geleidelijk een systeem van regels rondom gebruik en beheer van de woeste gronden ontwikkeld, bijvoorbeeld over de beweiding, het afplaggen van heide, het winnen van turf en het steken van schadden. Vaak ontwikkelden ze zich tot een soort gemeenten *avant la lettre* met de zorg voor kerk, pastorie, predikant, school en het wegen- en watergangenstelsel. In de gehele Achterhoek ontstonden 64 marken, overigens sterk verschillend naar aard en verschijningsvorm. Rondom Lochem had je onder meer de marken van Zwiép en Bosheurne, die van Groot en Klein Dochteren, die van Nettelhorst en Langen en die van Barchem. Van vele marken zijn de markenboeken bewaard gebleven, die ons een aardig doorkijkje in de plattelandssamenleving van een paar eeuwen geleden geven.

De mark van Barchem

We richten de blik op een stukje sociaal reilen en zeilen van de mark van Barchem, een drassig gebied met veel veen, te verklaren uit de ligging bij het Wiersser Broek, tot op de dag van vandaag een van de natste gedeeltes van de Achterhoek. Voortdurend was men, zo valt op te maken uit het markenboek, bezig met het verbreden, verdiepen en graven van sloten om de afwatering te verbeteren.

De eerste viool speelden de eigenaren van de oorspronkelijke bij de oprichting van de mark betrokken boerderijen, ofwel de gewaarden. Zij hadden stemrecht in het hoogste besluitvormende orgaan, de markenvergadering. Totaal waren er vijfentwintig erven waarvan het bezit stemrecht met zich meebracht, onder meer Esselink, Groot Egelink, Klein Egelink, Top, Groot Boevink (of Dollehoed), Klein Boevink, Korterink, Jolink, Sasse, Groenouw, Nijland, Groot en Klein Tesink. Een aantal van deze erven was in handen van één eigenaar, die derhalve in de markenvergadering ook meerdere stemmen had.

Evenals in andere marken gold ook in Barchem: hoe meer grond, des groter de invloed. Over het algemeen namen grootgrondbezitters binnen de marken een overheersende positie in. Degene met de meeste grond vervulde in vrijwel alle gevallen de positie van markenrichter, zeg maar de voorzitter van de raad van bestuur, die werd bijgestaan door de gecommiteerden, andere grote jongens binnen de mark. In de eerste decennia van de negentiende eeuw was de dichter A.C.W. Staring, wiens vader het leen Wildenborch had gekocht waartoe onder meer de erven Nijland en Groenouw in de mark van Barchem behoorden, de markenrichter en fungeerden E. Joosten, H.J. Thomasson, H. Thomasson en H.J. Raedt als gecommiteerden, allen behorend tot de stedelijke (bestuurs)top van de stad Lochem. Ze bezaten ook erven in aanpalende marken van Vorden,

Ruurlo, Zwiep en Bosheurne. Het fenomeen dat grootgrondbezitters belangen in meerdere marken hadden, trad veelvuldig op in de Achterhoek; er was een soort 'markencircuit'. Aan de lezer wordt overgelaten welke associaties dat oproept.

De ongewaarden

Vanaf het ontstaan van de marken was echter ook een andere categorie ontstaan: de ongewaarden. Zij hadden een verschillende, moeilijk te traceren herkomst. Een deel van die groep vond haar oorsprong in de illegale vestigingen binnen de mark, die toch niet helemaal te voorkomen waren geweest. Een ander deel was ontstaan door verkoop van de gemeenschappelijke gronden – de mark had vrijwel altijd geldtekort – of stukken van de oorspronkelijke erven, of uit kleine afsplitsingen van de oorspronkelijke erven. Deze groep van bezitters van losse stukken grond of (keuter)boerderijtjes, die bij de ontbinding van de mark in 1836 met haar aantal van 30 groter was dan die van de gewaarden, had vaak wel beperkte rechten op het gebruik van de woeste gronden, maar geen stemrecht. Vanwege hun geringe belang werden ze nauwelijks vermeld in het markenboek en weten we weinig tot niets over de precieze samenstelling en achtergrond van deze groep.

De huttenlieden

Dat is minder het geval bij een nieuwe categorie die vooral vanaf het einde der zeventiende eeuw in omvang toenam: die van 'huttenlieden'. Over deze markenbewoners vernemen we meer omdat ze tot last waren. De toename van hun aantal was te wijten aan de toentertijd optredende sterke maatschappelijke verarming. Door de sterk toenemende bevolking en de slechte economische tijden heerste er veel werkloosheid; steeds meer mensen ontvingen in die tijd bedeling. Zonen die geen aanspraak konden maken op de ouderlijke boerderij en geen ambachtelijk beroep in het dorp konden vinden, besloten niet zelden zich een minimaal bestaan te verschaffen door illegale vestiging op de gemeenschappelijke gronden van de mark.

Dat was naar het gegroeide gewoonterecht op het platteland inmiddels toegestaan als men in een nacht een hut bouwde en het stukje grond eromheen 'kielspitte'. De landbezetter mocht tot zijn dood in de mark blijven wonen, maar dat recht ging niet over naar zijn kinderen. Verder moest hij een kleine pacht betalen aan de mark. Maar hij bezat, in afwijking van de ongewaarden, geen enkel weide- of plaggensteekrecht.

Hutbewoners in Barchem

Zo leefden de dagloners op de Achterhoekse heide in de negentiende eeuw.
(Foto van Drentse heide)

In de markenvergaderingen van Barchem kwamen de hutbewoners zeer regelmatig voorbij. Vooral in negatieve zin: zij betaalden niet of op zeer onregelmatige wijze de opgelegde pacht. In de vergadering op 19 juni 1714 kwam een inventarisatie van alle hutten aan de orde, met daarbij aangegeven hoe lang ze al bestonden. Op markengrond stonden er zeven, daarnaast waren er drie 'binnenhutten', met kenmerkende toestemming van de betreffende eigenaar op particuliere erven neergezette bouwsels, en drie hutten in 'den Crink [kring] van de Wildenborch weijdende in de Markt van Bargum'. Besloten werd de hutten die er nog geen

jaar, zes weken en drie dagen stonden direct te doen verwijderen. De overige hutbewoners, met uitzondering van twee op de markengrond, werd verboden turf te maken, schadden te steken of hun vee te laten weiden op de gemeenschappelijke grond en dienden met de aanstaande St. Peter [de dag in februari waarop pacht werd betaald] hun biezen te pakken, zoniet dan gebeurde dat onder dwang met 'Lants placcaten' in de hand. Een voor de vergadering in september 1752 opgestelde inventarisatie, dan ook met de omvang van de plaatsjes, laat zien dat op de markengrond nog steeds negen hutbewoners waren en twee hutten die voor het grootste deel op particuliere grond stonden. Zoals verwacht waren het zeer kleine perceeltjes grond: de kleinste 101 roeden (1400 m²), de grootste 307 (4200 m²) roeden. Zeker vier, vermoedelijk vijf, stonden er veertig jaar daarvoor ook al. Aan de verplichting dat na de dood van de hutbewoner en zijn vrouw de behuizing moest worden afgebroken was daarom niet voldaan. In dezelfde vergadering van 1752 werd besloten dat de huttenlieden die hun vee illegaal lieten grazen op de markengrond 'ieder alle jaeren met een weerbaar man ses daegen met de schuppe sullen helpen arbeijden tot reparatie der gemeene wegen'.

Bron van ergernis

Gedurende de rest van de achttiende eeuw bleven de hutbewoners een bron van ergernis vanwege wanbetaling van de pacht of het illegaal weiden, alle genomen maatregelen ten spijt. Het in 1763 genomen besluit om de grond van de hutbewoners die ondanks herhaalde aanmaningen geen pacht hadden betaald, publiekelijk te veilen, wel met de beperking dat alleen grondbezitters in de mark deze grond konden kopen, lijkt ook weinig te hebben uitgehaald. Want tien jaar later was weer sprake van wanbetaling en werden de schuldenaren weer eens verplicht tot het aanleggen van wegen. Tegen 'de anderen die niet in staadt zijn om haar versproken pacht te kunnen voldoen' werd een gerechtelijke procedure tot inning gestart. En zo bleef het maar doorgaan. De eigenaar van de Wildenborch, de gravin van Limburg Stirum, legde in 1779 de vinger op zere plek. Niet alleen waren vele hutbewoners gedurende jaren achter met de pacht, ook waren sommige kinderen hun ouders opgevolgd 'tot grote projudisie van deese markt en den armenstaat van Lochem'. Vervolgens werd haar voorstel aangenomen om deze hutten 'bij overlijde datelijk zulke weggesmet en het land ten voordeele van de Markt verkogt of aan een ander verhuurde'.

Nieuwe maatregelen

Twintig jaar later kwam de problematiek van de hutbewoners andermaal aan de orde in de markenvergadering, met toen als markenrichter de dichter Staring. In overleg met de kerkenraad van Lochem, van wie de hutbewoners veelal ondersteuning kregen, werd besloten dat bij overlijden van hutbewoners die jarenlang geen pacht hadden betaald het onderkomen met inboedel ten bate van de kerk verkocht zou worden, met vervolgens een publiekelijke verpachting van de grond.

Het doel was duidelijk: 'Van daar [mocht] geene verarmden immer of ooit weder in Hutten op de Gemeente' komen.

Een jaar later in 1800 kwam dit besluit op losse schroeven te staan omdat vanwege een maatregel van het Bataafse regime diaconie en kerk van Lochem los van elkaar kwamen te staan en de zorg voor armen op een andere leest werd geschoeid. De problematiek van hutbewoners bleef echter urgent, zo liet Staring de vergadering weten: bij hen bleef volgens hem, in plaats van zelf initiatieven tot sociale verheffing te nemen, de neiging bestaan een beroep te doen op ondersteuning. De enige manier 'om van tegenwoordige en toekomstige zwaarigheden' verlost te worden was openbare verkoop van de hutgronden aan de geërfden, met de bepaling dat de voor deze plaatsen door de huidige bewoners betaalde pacht door de toekomstige eigenaren in haar geheel werd overgedragen aan de mark, en na het overlijden van de betreffende bewoners, door de eigenaar zelf werd voldaan. Aldus werd besloten en twaalf hutten werden geveild.

Einde van de mark

Bij het besluit tot verdeling van de mark in 1827 kwamen de hutbewoners voor het laatst aan de orde, of beter gezegd niet aan de orde. Opheffing van het aloude instituut mark was omstreeks 1825-1835 hét gespreksthem. En wel om een heel prozaïsche aanleiding en reden. Op korte termijn zou, met de invoering van de kadastrale registratie van alle gronden in Nederland waarmee men al vanaf 1822 doende was, een nieuwe grondbelasting worden ingevoerd. Ook de gemeenschappelijke woeste gronden van de marken zouden hieronder vallen. Weliswaar was de heffing op de markengronden

Omstreeks 1900 verbeterde de huisvesting van dagloners. Boven een authentiek huisje bij Ruurlo.

veel minder dan op de veel vruchtbaarder bouw-, weide- en bospercelen, maar toch betekende die een aanslag op de in de loop der tijd al aanzienlijk uitgeholde financiële positie van de marken. Toonden voorheen alleen de grootgrondbezitters in marken vooral interesse voor een verdeling – zij zouden aanspraak kunnen maken op het grootste deel van de gronden –, de geesten van andere geërfden waren nu ook rijp voor het idee.

Niet van allemaal overigens, want er waren acht tegenstemmen. Vermoedelijk kwamen de tegenstemmers uit de gelederen van de kleinere geërfde grondbezitters. Veelal beschikten de kleine boeren over weinig weide, zodat de gemeenschappelijke gronden van groot belang waren voor het grazen van hun vee. Bij verdeling verdween die mogelijkheid. In nog sterkere mate gold dat voor de ongewaarden. De 'vee- of uitdrijf' was een van de weinige rechten die zij in de mark hadden; reden om zich meestal te verzetten tegen markendelingen.

Verdeling van de gronden

De dertig ongewaarden kregen, evenals de vijftientwintig gewaarden, allemaal twee bunder, tenzij ze al een

grondbezit boven die omvang hadden, en deelden vervolgens ook in het resterende deel van de mark mee naar rato van de omvang van hun grondbezit. Helemaal aan de andere kant stond Staring. Hij kreeg bruto totaal ruim 196 bunder en zijn zoon Winand, eigenaar geworden van de Dollehoed, ruim 22 bunder van de in totaal ruim 604 bunder aan woeste grond die de mark telde. Van deze toegewezen hectares ging nog wel wat af voor collectieve voorzieningen als aan te leggen wegen en sloten.

Toch was de verdeelsleutel tamelijk gunstig voor de ongewaarden; elders werd meestal een tot anderhalf bunder aan ongewaarden toegeedeeld, zonder dat ze verder meededen in de verdeling. Klonk er de sociale betrokkenheid van Staring en andere grootgrondbezitters in door? Probeerde het markenbestuur de kleinere gewaarden en ongewaarden te paaien met een voor hen gunstige verdeelsleutel? Of speelde ook het eigen belang een rol? Immers nogal wat lokale coryfeeën, zoals de voormalige burgemeester van Laren J.B. Sölner en baron L. van Heeckeren van de Wiersse, behoorden tot de ongewaarden met een stuk losse grond of kleine boerderij in de mark.

Hoe het zij in de volgende met veel vertraging bijeengeroepen vergadering van geërfden in 1834, waarin nog een aantal nadere nieuwe regels werd vastgesteld voor het concrete verdelingsplan, was wederom sprake van een zekere begunstiging van de ongewaarden: de ‘minvermogende’ grondbezitters die twee bunder ontvingen werden vrijgesteld van de voor de gewaarden vastgestelde verplichting om voor elke verkregen nominale bunder een bedrag van tien gulden in de markenkas te storten.

De beginselbesluiten over de opdeling repten niet over hutbewoners. Tot de ongewaarden konden ze niet worden gerekend; zij *bezaten* immers geen grond in de mark. De beslissing van 1810 tot openbare verkoop van de hutgronden had blijkbaar zijn werk gedaan. De bestaande hutbewoners waren verdwenen, nieuwe niet verschenen. Zij waren ‘getransformeerd’ in reguliere pachters in kleine behuizingen op stukjes grond in het bezit van gewaarden of ongewaarden.

Huttenlieden en dagloners

In de mark van Zwiep en Bosheurne, en ook de veel grotere Dunsborger en Hattemer mark zuidwestelijk en westelijk van het Gelderse Hengelo, was sprake van een verhoudingsgewijze even grote omvang van deze groep. In de laatste mark ‘kraakten’, naar het lijkt in een georkestreerde actie, de huttenlieden begin negentiende eeuw zelfs een deel van de woeste gronden, de zogenaamde binnenvelden

Wie waren die huttenlieden, hoe leefden ze? Over hun miserabele bestaan is vrijwel niets bekend. In vrijwel alle marken vormden ze de absolute onderkant van de plattelandssamenleving. Wat we uit de uiterst schaarse vermeldingen in bronnen vernemen is dat de hut opgetrokken werd uit hout en pluggen, niet zelden half in de grond gegraven.

Velen zullen zich als dagloner hebben verhuurd bij grootgrondbezitters -Staring had op de Wildenborch bijvoorbeeld permanent zo’n dertig arbeiders in dienst vooral ten behoeve van de bosbouw-, en grote boeren, dezelfde die hen het leven zuur maakten in de mark. Trouwens, waren de grotere grondeigenaren wel zo ongelukkig met deze mensen? Vormden ze niet een erg goedkoop arbeidsreservoir direct voorhanden in de buurt? En kon bij het bepalen van het dagloon de aanwezigheid in de mark niet als onderhandelingselement worden gebruikt?

Over dagloners is evenmin veel te vinden in de historische documenten. Niettemin vormden die groep en de wat betreft bestaanswijze nauwelijks van hen verschillende keuters, vijftig tot zeventig procent van de plattelandsbefolking, waarmee ze in omvang de belangrijkste speler op het maatschappelijke toneel in Nederland waren. Historici hebben ook weinig ondernomen om wat meer over huttenbewoners, dagloners en keuters te weten te komen. Mensen hebben kennelijk een nietzscheaanse hang naar het sterke, grote en, schijnbaar, interessante. Dat het machtige zich alleen kan manifesteren dankzij, en vaak ten koste van, het zwakkere wordt gemakshalve vergeten. Gelukkig heeft een literator niet zo lang geleden min of meer voor een postume rehabilitatie gezorgd. Met prachtige, authentiek aandoende beelden roept Thomas Roosenboom voor ons in zijn grootse klassieke roman *Publieke werken* de wereld op van een Drents stiefbroertje van de arme, zwoegende Gelderse plattelander: de turfsteker in veenkoloniale huttenkolonies.

Bronnen, onder meer:

Markenboeken van Barchem 1609-1799 en 1800-1860, Gelders Archief

Archief marken en Maalschappen, Inv. nr. 13

H.B. Demoed, Mandegoed schandegoed; De markenverdelingen in Oost-Nederland in de 19de eeuw, Zutphen:Walburg Pers, 1987